

Mövcud fakt və reallıq ondan ibarətdir ki, hər hansı coğrafi ərazidə müxtəlif xalqların nümayəndələri, etnos yaşayırsa, deməli, o ərazidəki yer-yurd adları da məhz həmin etnosun adı ilə bağlı olacaqdır. Bu baxımdan da Qərbi Azərbaycanda indiki Ermənistan adlanan ərazidə bütün dağ, dərə, düzənlik adları, yaşayış məntəqələri, çay, göl adları toponimlərin hamısı türk mənşəlidir. Belə ki, qədim dövrdən bu torpaqlar Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş və burada yaşayan əhali türksöylü olmuşdur.

Ermənilər və "Ermənistan" anlayışı haqda məlumata görə, Azərbaycan dilində "Ermənistan" sözü 1921-ci ildə Sovet Rusiyasının İrəvan quberniyası ərazisində yaratdığı dövlətin (və ölkənin) adıdır. Ondan əvvəl "Ermənistan" adı məlum deyil (B. Budaqov, Q. Qeybullayev. Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin izahı lüğəti. Bakı, 1998, s. 19). Lakin tarixən "erməni" etnonimi ermənilərin özünü adlandırması olan "hay" etnonimi ilə üst-üstə düşür. Haylar Ərməniyyədə - indiki Ermənistan ərazisində heç vaxt etnik çoxluq təşkil etməmişdir. Ermənilərin Ermənistan adlandırıcıları "Hayastan" adı ötən əsrin 20-ci illərində yaranmışdır.

Tarixdə qeyd edilir ki, ermənilərin əcdadları e.ə. XII-VII əsrlər arasında Balkan yarımadasından gələrək Kiçik Asiyanın şərqində, e.ə. XIV əsrdən məlum olan Hayasa və Arm əyalətlərində məskunlaşdılar. Urartunun hökmdarı e.ə. IX əsrdə Şərqi Anadoluda Van gölü ərazisində yaranmış bu iki əyaləti də işğal etmişdir. XV əsrin ikinci yarısından etibarən Eçmiədzin kilsəsi həmin mülkləri müxtəlif vasitələrlə azərbaycanlılardan almağa nail oldular.

1826-1828-ci illərdə İrəvan xanlığı ərazisində 1000-ə yaxın azərbaycanlı kəndi dağılmışdır

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra, xanlıqların yarandığı dövrdə İrəvan mahalını Hüseynəli xan idarə edirdi. 1410-cu ildən 1828-ci ilədək İrəvan xanlığını idarə edən 49 türk-azərbaycanlının adı Hovanis Şahxatunanın tərtib etdiyi siyahıda öz əksini tapmışdır (Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994). Fransız missioneri İzriut Monye İrəvanda olanda əhalini siyahıya alarkən qeyd etmişdir ki, XVII əsrin ikinci yarısında İrəvanda yaşayan 4 min nəfər əhalinin cəmi 456 nəfəri ermənidir.

1827-ci ildə rus qoşunları İrəvan qalasını işğal edərkən burada əhalinin 84 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Qalan 16 faizi isə "boşa" adlanan xristian qaraçılarından, assorilərdən, yezidi kürdlərdən digər millətlərdən ibarət olub. 1829-cu il Ədirnə müqaviləsindən sonra geniş Baqratuninin başçılığı ilə Ərzurumdan, Qarsdan 90 min erməni İrəvana Qafqazın başqa ərazilərinə gətirilərək Qərbi Azərbayacan ərazilərində yerləşdirildi. 1828-ci ilin yazında isə Qriboyedovun rəhbərliyi ilə 50 min erməni Təbrizdən, Xoydan və b. ərazilərdən köçürülüb Qarabağda, Göycə mahalında yerləşdirdi. Buna qarşı səsinı ucaldan azərbaycanlılar cəzalandırıldılar. 1826-1828-ci illərdə İrəvan xanlığı ərazisində 420-yə qədər azərbaycanlı kəndi dağıldı, bir çox kəndlərin adı xəritədən silindi. 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 1000-ə yaxın azərbaycanlı kəndi viran edilmiş, əhalisi soyqırıma məruz qalmışdır.

1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında 198 kənd, 1919-cu ilin son iki ayı ərzində Üçkilə (Eçmiədzin) və Sürməli qəzalarında 34 kənd, İrəvan qəzasında Zəngibasardan başqa bütün azərbaycanlı kəndləri talan olunmuş, dağılmış və yandırılmışdır. Ermənilər 1918-1920-ci illərdə ADR-in tərkibində olan Zəngəzur, Göycə, Dərələyəz, Qaraqoyunlu mahallarını, eləcə də bir sıra başqa əraziləri zorla öz torpaqlarına qatmaqla 29,8 min. kv. km-lik qondarma "Ermənistan dövləti"nə nail oldular. 1920-ci ildə bu torpaqlara yiyələnən ermənilər 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağı da Ermənistanla birləşdirmək istədilər. Onların belə fəallığına Nəriman Nərimanov mane oldu. Təkcə 1935-ci ildən 1988-ci ilin avqustuna qədər Ermənistan Ali Sovetinin müxtəlif fərmanları ilə bu ərazidə olan 994 yaşayış məntəqəsindən 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmişdir. Ali Sovetin fərmanı əsasında

"Erməni" etnonimi "hay" etnonimi ilə üst-üstə düşür

addəyişmə əməliyyatı 1935, 1938-39, 1940, 1946, 1950, 1957, 1962, 1967, 1969, 1977-78, 1980-ci illərdə düşünülmüş şəkildə həyata keçirilmişdir.

Ermənilərin Bakıda yerləşdirilməsinə cəhdlər edilmişdir

Azərbaycan SSR XKS-in 20 yanvar 1940-cı il tarixli 57 sayılı qərarına əsasən, təkcə 1940-cı ilin üç ayı ərzində Azərbaycana yalnız RSFSR-dən 3370 nəfər "fəhlə qüvvəsi" adı altında köçürülərək Bakıda iş və mənzillə təmin olunmuşdur. SSRİ XKS nəzdində iqtisadiyyat şurasının sədri A. Mikoyanın xüsusi canfəşənliyi və tapşırığı ilə 3370 nəfərdən 3220-si respublika əhəmiyyətli təsərrüfat idarələrində "əsasən rəhbər vəzifələrə təyin edilmişdir". A.Mikoyanın razılığı əsasında Bakıda yaradılmış köçürülmə şöbəsinə başçılıq edən N.Mirzoyan firsəti əldən verməyərək "əzabkeş", "başı min bir bəlalər çəkmiş" ermənilərin də Bakıda mənzil və işlə təmin edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Fəaliyyət göstərən şöbə 1940-cı ilin ikinci rübündə DQMV-dən 1440 erməninin Bakıya köçürülməsinə şərait yaratdı. Həmin illərdə Azərbaycanın şəhər, qəsəbə, rayon və kəndlərindən Bakıda qeydiyyatda düşmək dövlət səviyyəsində qadağan olunmuşdu. A.Mikoyanın göndərdiyi məktuba əsasən 1941-ci ildə 211 nəfər Stalinqraddan, Rostovdan Rusiyanın digər bölgələrindən Azərbaycana köçürülmüşdür.

1941-ci ilin sonlarında SSRİ XKS nəzdində köçürmə idarəsinin rəisinə göndərilən məktubda Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrindən 354 ailə Əli Bayramlı, Xaçmaz rayonlarında yerləşdirilmişdir. 1942-ci ildə Dağıstandan 900 ailə Azərbaycana köçürülmüşdür. Köçürülənlər əsasən ruslar, ermənilər və Dağıstandan gələnlər idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanla köçürülməsi firsətini əldən verməyən ermənilər ilk dəfə 1943-cü ildə üç böyük dövlətin (SSRİ, ABŞ, İngiltərə) iştirak etdiyi Tehran konfransı zamanı (28 noyabr - 1 dekabr) əldə etdilər.

Konfrans ərəfəsində hiyləgər erməni diasporunun rəhbərləri ölkənin xarici işlər naziri V.M.Molotovla əlaqə yaratmış, xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanla köçürülməsi üçün Sovet dövləti başçısının razılıq verməsini xahiş etmişlər. Molotov elə oradan Stalinlə telefon danışığından sonra onun razılığını almışdır. Məkrli ermənilərə elə bu lazım idi. 1945-ci ilin aprelində dünya ermənilərinin patriarx-katlikosunun müavini Georq (Çeorskiyan) ərizə ilə Stalina müraciət edərək dünya ermənilərinin dini mərkəzi olan Eçmiədzin monastırının fəaliyyətinə icazə verməsi üçün razılıq istəyir.

Aprelin 19-da Stalin öz xətti ilə "raziyam" yazandan sonra SSRİ XKS 1945-ci ilə noyabrın 21-də xüsusi qərarında xaricdən ermənilərin gəlməsinə razılığını bildirmişdir. 1946-cı ilin yanvarında 130 min erməni Ermənistanla köçmək üçün Moskvaya müraciət edir. Artıq 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir

və Livadan 35,4 min erməni Ermənistan torpaqlarında yerləşdirilir (Vəliyev. I.Muxtarov. K.Hüseynov. F.Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı, 1998).

Bununla kifayətlənməyən ermənilər və Ermənistan KP MK- nın birinci katibi Q. Arutyunov yaranmış vəziyyəti əldən verməyərək 100 min azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana köçürülməsinə Stalinin razılıq verməsini xahiş edir. A.Mikoyanın canfəşənliyinin nəticəsində erməni lobbisi azəri-türklərin yaşadıkları dedə-baba yurdlarından Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üçün zəmin hazırlanmasına nail oldu. 1945-ci il oktyabr 20-də SSRİ XKS 2264 sayılı qərar qəbul etmişdir. Bu azmış kimi Q. Arutyunov 1945-ci ilin 28 noyabrında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi təklifini ÜİK/b/ PMK-nın sərəncamına verdi.

İ. Stalin həmin məktubu Malenkova, o isə öz növbəsində cavab üçün onu Azərbaycan rəhbərliyinə göndərdi ki, Ermənistan K/b/ PMK-nın təklifinə öz münasibətini bildirsın. Azərbaycan hökuməti 1945-ci il dekabrın 10-da 330 sayılı sənədlə göndərilən cavabında erməni hökumətinin irəli sürdüyü bütün iddialarının əsassız olduğunu göstərdi. M. Bağırov qeyd etmişdi ki, Dağlıq Qarabağın ərazisi Qarabağ xanlığının ərazisində olmuşdur və xanlığın mərkəzi də Pənahabad /Şuşa/ idi. Bu qala Qarabağ xanı Pənah xan tərəfindən tikilmişdir. 1826-cı ildə bu xanlıq çar Rusiyasına birləşdirildikdən sonra indiki DQMV-nin ərazisi Yelizovetpol quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Qaryagın (indiki Füzuli) və Qubadlı qəzalarının tərkibində idi. 1918-1920-ci illərdə bütün Qarabağ ərazisində mərkəz Şuşa olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil edildi. Daşnak bəndaları Şuşa və digər şəhərləri dağıdıb oda qorq etdilər. 1923-cü ildə Qarabağın dağlıq hissəsinin - ermənilərin çox olduğu yerin Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsi ortaya atıldı. Bu ərazinin Ermənistanla ümumi əlaqəsi olmadığına və bura Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Dəstəfur rayonları ilə ayrı olduğuna, burada əhali azərbaycanlılardan ibarət olduğuna görə Azərbaycan MİK-nın 1923-cü il 7 iyul tarixli dekreti ilə mərkəz Xankəndi olmaqla DQMV yaradıldı. Dağlıq Qarabağ ərazisi cəhətdən Ermənistanla heç vaxt yaxın olmayıb. M. Bağırov ÜİK/b/ PMK-nın nəzərinə bunları çatdırdı ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla daxil edilməsi məsələsinə baxarkən, eləcə də əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan və bizim sərhədlərə yaxın olan Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının tərkibinə qatılması məsələsinə də baxılsın. ÜİK/b/ PMK-dan xahiş olunurdu ki, bu məsələlərə də baxılsın. Gürcüstan hökuməti də Azərbaycanın Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarını onlara verilməsi məsələsinə qaldırır. Bu bölgədə 79 min əhalidən 9 mini gürcü-inqiloylardır. Biz bunun baxılmasına da etiraz etmirik. O halda ki, Gürcüstanın tərkibində olan Borçalı rayonunun Azərbaycana birləşdirilməsinə baxılsın. Keçmişdə Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş Bakı quberniyasına daxil olan Dərbənd və Qasımkeş ərazilərini Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxasınız. Onlar maldarlıqla məşğul olur və ilin 9 ayını bizim ərazidə olurlar. M. Bağırovun bu əsaslı ca-

vabı çoxlarını susdurdu. İrəli sürülən bu şərtlər, Ermənistan bir yana, heç mərkəzi də təmin edə bilmirdi.

Qəsbkar siyasətin əsasının qoyulduğu tarix

Məkrli erməni toplumu yaşayış məntəqələrini siyahısını əvvəlcədən hazırlamışdılar. Azərbaycanlıları əsasən İrəvan şəhəri və ona yaxın olan rayonlar - Əştərək, Zəngibaşar, Eçmiədzin, Oktenberyan, Qəmərli (yeni adı Artasat), Qarabağlar, Vədi, Axta (Razdan), Əzizbəyov və s. rayonlara daxil etmişdilər. Mikoyan-Stalin-Arutyunov-Bağırov sövdələşməsi SSRİ NS-in "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 sayılı qərarı ilə nəticələnir. Bu, xalqımıza qarşı ən ağır zərbə, əsl repressiya idi. Ermənistandan 100 min əhalinin köçürülməsi ilə bağlı tədbirlər planı - ən mühüm məsələ yalnız 2 ay 18 gündən sonra - 10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ NS-in "Ermənistan SSR ərazisində kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 754 sayılı qərarında öz əksini tapmaqla şərh edilmişdir.

Azərbaycanlılar zorla öz yurdlarından didərgin salındılar

1948-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Qərbi Azərbaycandan zorla çıxarılan azərbaycanlılar Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına yerləşdirilir. İlk köçürülən azərbaycanlı ailəsi indiki Bəyləqan rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişdir. Onlar sovxoz rəhbərliyi tərəfindən torpaq sahəsi və əkin üçün toxumla da təmin olundular. 1948-ci ilin yazınadək deportasiyanın ilk qurbanlarından 320 ailə Salyan, 140 ailə Saatlı, 545 ailə Sabirabad, 260 ailə Əli bayramlı, 150 ailə Puşkin, 75 ailə Ağcabədi, 100 ailə Xilli rayonlarının quru çöllərində, susuz səhralarında, ilan mələyən düzənliklərdə yaşamağa məcbur edildi. Bu, 6400 nəfəri birləşdirən 1590 ailə idi. Həmin ilin yay aylarında deportasiya olunanların ikinci dəstəsi indiki Ermənistandan - doğulu bəybaşa-çatdıqları doğma torpaqlarından köçürüldülər. Bunlardan 2747 ailə -- 12177 nəfər Azərbaycana pənah gətirdi. 1949-cu il noyabrın 25-də Ermənistan ərazisini bir neçə rayonundan 600 ailə - 2500 nəfər Azərbaycana deportasiya edildi.

Beləliklə, 1949-cu ildə Ermənistandan azərbaycanlı əhali kütləvi şəkildə Kür-Araz ovalığındakı Zərdab, Əli bayramlı, Kürdəmir, Mingəçevir, Salyan, Yevlax və digər rayonlara köçürülür. Ermənilərin "türksüz Ermənistan" siyasətinin bir mərhələsi olan 1948-1953-cü illərdə 180 min azərbaycanlı zorla öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edildi. Amma Azərbaycan xalqı 1948-1949-cu illərdə və eləcə də sonrakı dövrlərdə ermənilər tərəfindən deportasiyaya məruz qalmış və bu işi 1988-ci ildə yenidən bir daha həyata keçirdilər. Bu bizim xalqımıza qarşı edilən yeni bir ədalətsizliyin nəticəsidir. Düşünülmüş şəkildə ermənilərin törətdikləri etnik təmizləmə ardıcıl şəkildə tarix boyu davam etmişdir. Təəssüflər olsun ki, biz tarixin müxtəlif mərhələlərində belə hadisələri dərinədən dərk etməmiş və xalqımıza edilən haqsızlıqlara qarşı öz səsimizi vaxtında və qədərincə qaldırmamışdıq. Məhz bunların nəticəsində 1988-ci ildə erməni daşnak ünsürləri öz rəhbərlərinin tapşırığını yerinə yetirərək xalqımıza qarşı təcavüz etdilər. Öz yurdlarından zorla qısa müddətdə çıxarıldılar. Ermənistan adlanan ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsirlərlə yaşadıkları doğma diyar olmuşdur. Bu, ərazidə yaşayan azərbaycanlıların tədricən çıxarılmasına və 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycanca hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxardı. 1988-ci il soyqırımı nəticəsində Zəngibasar rayonunun azərbaycanlı kəndlərindən olan 29 nəfər həlak oldu və xeyli insan şikəst olaraq ömürlük xəstəyə çevrildi. Erməni vəhşilərinin Azərbaycana qarşı törətdikləri bu soyqırım siyasəti heç bir yerdə deyilmədi və səsimiz eşidilmədi. Bütün bu fəlakətlər ozamankı Azərbaycan rəhbərlərinin qorxaqlığı öz vəzifələrindən möhkəm yapışmaları nəticəsində baş verdi.

İLHAM ƏLİYEV